

ՀԱՆԴԵՍ ԵՒՐՈՊԱԿԱՆ ՀԱՆԴԵՍՆԵՐՈՒ

Թէնի դատաստանները՝ Գերմանացւոց մասին. — Ֆրանսական արդի Գրականութեան ձգտումները. — Ամերիկեան իմաստասիրութիւնը. — Գիտեր:

*
* *

Թէնի ԴԱՏԱՏԱՆՆԵՐԸ՝ ԳԵՐՄԱՆԱՑԻՈՑ ՄԱՍԻՆ. — 1872ին Թէն կը գրէր առ ժօրժ Պրանտ. «Հաւատացէ՛ք որ Ֆրանսացիները, մէկ կամ երկու բացառութիւն մէկդի դնելով, Գերմանիայէն ամենեւին օգտուած չեն. մտքի երկու ձեւերու հետաւորութիւնը չափազանց մեծ է արուեստի, գրականութեան, կրօնքի, ու բարոյական աշխարհի վերաբերող ամէն բանի մէջ... մեր բանասէրները, բնախօսները, բնաբանները, մեր գիտնականները՝ վերլուծելով թող ուսումնասիրեն Գերմանացիները՝ և անոնցմէ օգուտ քաղեն. փորձառական դիտողութեան մը և բնագրի մը վրայ դիւրին է համաձայնիլ, բայց երբ ինչորը կու գայ մեկնութեան և զգացման՝ երկու ազգերը հակոտնեայ կը դառնան: Բայց կարծեմ թէ Գերմանացիները աւելի զըժուարութիւն կը քաշեն զմեզ հասկնալու...»:

Թէնի վարժապետներէն մին իրեն համար ըսած է. «Բանաձեւերը և սահմանները (définition) չափազանց կը սիրէ և յաճախ ասոնց կը զօհէ՛ նշմարտութիւնը, սակայն ասոնց անդրադառնալու՝ և աննայն բարի հաւատքով» (վաշորո):

Ուստի պէտք չէ գարմանալ՝ եթէ Թէնի դատաստանները՝ Գերմանացւոյ վրայ՝ ընչ մը չափաւորելի երեւան:

Գերմանացիներ ըստ Թէնի՝ նահապետական է. իր առաջին մղումին կը հետևի. ոչ սովորութիւնը՝ և ոչ ալ խորհրդածուծիւնը կ'այլալին իր այս բնականութիւնը: Գաղղիացի միշտ կը մտածէ՝ թէ ուրիշներ ինչ պիտի ըսեն եթէ յանկարծ այս

ինչ գործը ընէ. անգղիացիներ ամբարտաւան է և երբէք յարգանքի մէջ չի պակսիր... Ինքն իր նկատմամբ. Գերմանացիներ այսպէս չէ. իր զգացումները միշտ մաքուր են, զօրաւոր ըլլան կամ անոյշ, վրսեմ կամ յիմարական: Անմեղ և բնական կերպով կ'ապրին:

«Այս ազգը գաղղիականէն վեր է՝ այն յարգանքով զոր ունի՝ իր տուած բայց ոչ գրած՝ խոստմանը. ասոր համար է որ գերմանական մեծ վաճառականութիւնը այնքան բարի համբաւ և վարկ ունի և գործերնին այնքան վստահութիւն կը շընչէ»:

Գերմանացիներ, կ'ըսէ Թէն, կը կերպարանափոխուի և նկարագրւող կը յեղաշրջէ: «Կը դառնայ գոռոզ, անարգող, անիրաւ դէպ ի օտարները, և կը կորսնցնէ համալիրութեան և ներողամտութեան այն լայն ողին՝ զոր ունէր կեօթէի ժամանակ: Իր գոռոզութեան պատճառները երեք են: Եւրոպան, մենք աշխարհս ազատեցինք հոռվմէական անկումէն՝ Դ և Ե դարուց արշաւանքներովը, մենք զօրացուցինք երիտասարդ արեամբ՝ լատինականութեան հին և ծեր հիւանդը: Երկրորդ մենք վերանորոգեցինք աշխարհս ժՉ դարուն... վերջապէս մենք աւելի առաքինի ենք, աւելի անկեղծ, աւելի անձնուէր՝ ընտանեաց և իշխանին, աւելի աշխատասէր և զգաստ, և աւելի հնազանդ մեր խղճմտանքին՝ և ասոր միայն: Այսպէս 60 տարիէ ի վեր իրենց գրեթէ և բոլոր գործերը կը կրկնեն. մեք երբ ընտրեալ ազգը: Մինչև

հիմայ գերմանացին երազեց և մտածեց , հիմայ կը գործէ ։

Գերմանացիք Գաղղիացիներէն վար են «ուրիշին ստացուածքը և իրաւունքը յարգելու մէջ ։ Գործաւորին մէկը քանի մը ասնթիմդ կը գողնայ , ստակը փոխած ժամանակ՝ կը խարէ . աղախինին մէկը թաշկինակիդ մէկը կ'անհետացնէ և նշանը կը վերցնէ ։ Գաղղիա ասանկ քաներ չկան ։ ... Բայց հոս քիչ կատակերգութիւն կայ , քիչ սուտ , և քիչ ձեակերպութիւն ։ Ասոնց տեղ սակայն՝ կայ կրթութեան մեծ պակասութիւն ։ Խօսած ատենին՝ միշտ փափուկ նիւթի մը կը զարնեն ։ Չափազանց ամօթիւած են . համեստ կին մը չի՛ հանդուրժեր որ զրասեղանին վրայ յանդուգն գիրք մը գտնուի ։

« Գեղարուեստի փիլիսոփայութիւնը » գրքին մէջ թէն կ'ընդունի թէ Գերմանիան աշխարհիս ամենէն գիտուն երկիրն է ։ Ինքը կը հիւանար կեօթէի «Պատուաթիւն և «Իփիգենիա» յին վրայ . բայց անոր արձակին չէր հաւաներ . փափուկ և ճշգրիտ ձեւը , կ'ըսէ նա , կը պակսի Գերմանիոյ մէջ , նոյն իսկ աւելի քան յԱլգիլիա . Հայնէն Սվալվիթի և Սերվանթէսի հետ կը բաղդատէր . բայց իր վրան ալ կը գտնէր Գերմանացոց սովորական թերութիւնը . «կը ձգտի , կեօթէի պէս , տեսարանի վրայ դնել իմաստասիրական մեծ գաղափարներ , տեսութիւններ՝ բնութեան , մարդկութեան , ընկերութեան , Աստուծոյ , բարոյականի վրայ , ասկից յառաջ եկած է անյաշող և խորապէս ծանձրանալի գործերու բազմութիւն մը՝ հեղինակին անկարողութեան պատճառաւ » . բայց թէն Հայնէն մէջ զարմանալի կը գտնէր դաստասերի յանդգնութիւնը և ձեռք բնածին ճաշակը ։

Նիշէի բարեկամներէն մին եղաւ թէն . իմաստասէրը կ'ըսէր . «Երկու ընթերցող ունիմ . թէնը և Պրըհարտ... Թէնը ժամանակակից Ֆրանսայի ամենէն հաստատուն միտքն է ։ Թէն Նիշէի մասին որոշ դատաստան մը չունի , որովհետեւ այնքան

լաւ գերմանագէտ չէր որ Զրուաշտ գրքի նրբութիւններն ըմբռնէր ։

«Պատմական ուսումնասիրութեանց մեծագոյն մասը , կը գրէ թէն , իրենց կեդրոնն և աղբիւրն ունին Գերմանիոյ մէջ . այս բանս անուրանալի է Աստուածաշնչի մեկնութեան , ասնակրիտի , պարսկերէնի , յոյն և լատին բանասիրութեան համար ։ Ժամանակակից պատմութեան նկատմամբ՝ Ֆրանսայի և Անգլիոյ մէջ ինքնատիպ հեղինակներ կը գտնուին , բայց քանի մը օտար երկիրներու վրայ Գերմանացիները նոյնքան լաւ կը գրեն՝ որքան անոնց ազգային պատմիչները ։ Իրենց պատմական գերնասեցութիւնը՝ երկու պատճառ ունի . բանասէր և փիլիսոփայ են ։ Աղբիւրները կ'ուսումնասիրեն , բնագիւրները , ձեռագիրները , անտիպ վաւերագրիւնները , կու գան Փարիզ , Օքսֆորտ , Տրալին՝ ձեռագրաց տարբերութիւնները ցննելու համար ։ Պատմաբան մը ամենէն առաջ պէտք է վաւերագրիւններուն և յուշարձաններուն դիմէ , և համալսարանական կրթութեան թերութիւնն է՝ ներկայացնել գիտութեան երկբորդ սպաւորութիւնը՝ դասագրքերէ և հաւաքածոյցներէ քաղուած ։ Գերմանական համալսարաններուն մէջ անոնք փիլիսոփայութեան երկու կամ երեք դասընթացը կը կատարեն , կը վարժուին ընդհանրացնելու (généraliser) , դէպքերն և իրերը աւելի լայն հայեացքով մը տեսնելու , և այսպէս կը սորվին ամբողջ քաղաքականութեան մը զարգացման հետեւի ։

Ասոր փոխարէն Ֆրանսան կու տայ բան մը՝ որ Գերմանիոյ մէջ կը պակսի . արհեստագէտներ , նկարիչներ , ուղեգիրներ , վիպասաններ , և մանաւանդ դիտողներ՝ որ ձեռք պիտի սովորեցնեն ճանշնալ անհատը , շարժուն և ապրող անձնատուրութիւնը » (Փուլէն , Bibliothèque universelle) ։

ՖԻԱՆՍԱԿԱՆ ԱՐԴԻ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԶԳՏՈՒՄՆԵՐԸ . — ԺԹ դարու գրական զարթոնքներու պայքարները որոշ էին և կա-

րելի է զանոնք ժամանակագրութեան ու
նով դասաւորել:

1830ին կոիւ դասականներու և վիպա-
կաններու միջև:

1857ին կոիւ վիպականներու և իրապաշտ-
ներու միջև:

1878 կոիւ հին դպրոցներու և բնապաշտ-
ներու միջև:

Յաջորդեցին ասոնց պոստսեանները,
խորհրդապաշտները, և այլն: Ներկայա-
պէս ինչ ուղղութիւն կը տրիք ֆրանսա-
կան գրականութեան մէջ: Ամէն ինչ և
ոչինչ: Խառնակութեան տեսարան մը: Նոր
դպրոցներու ծնունդ և մահ. փայլակներ:

Ֆրանսական գրականութիւնը՝ արդի
ճարտարապետութեան կը նմանի, — խառ-
նուրդ մ'է ամէն տեսակ ոճերու: Մեծա-
գոյն թատերական յաջողութիւնն ունեցաւ
Էտմոնտ Ռոսթանի Սյիրսան տը Պիթրիտը
(1897) որ բազմաթիւ նմանողներ գտաւ:
Ժորժ տը Փորթ Ռիշի «Անցեալը» հոգե-
բանական զլուխ գործոց մ'էր, թէպէտ
հասցող չունեցաւ: Ֆրանսայի արդի զըւ-
խառք և հոչակաւոր քնարերգականներն են.
Սամէն, տը Ռէյնիէ, Տորէն, Ռիշըփէն,
Ռիվուառ, Տիկլին տը Նոայլը, տիկին տ'
Ռիվիյը, և այլն. ասոնք ամէնքն ալ ի-
րարմէ տարբեր դպրոցներու կը պատկա-
նին: Վիպասանութեան գալով՝ Փոլ Պուր-
ժէ վերլուծական ոճը կը գործածէր 1885ին՝
«Անգութ առեղծուած»ի մէջ. վերջին վէ-
պերուն մէջ՝ կը դիմէ դէպ ի Պալզաք «Կե-
նաց պարագաները» վէպին մէջ՝ Ռամիւ
բնապաշտ մ'է: Էլիփիր Պուրժ վիպական
մ'է գեղարգիտականութեամբ (estéticisme)
ներգաճ. Ռոզեն կըրպյոնները գիտական
ոճ ունին. Մարսէլ Թիլիէյը և Մարկիրտ
կըրպրը հոգեբան են. Մարսէլ Փաշվոյ և
Ռընէ Պազէն ընկերաբան են. Անաթոլ
Ֆրանսի դպրոցը կ'ուզէ վերականգնաց-
նել ԺՌ դարու փիլիսոփայական և ան-
պարկեշտ վէպերը: Այս բոլոր գործները
երկու դասակարգի կը բաժնուին իրապէս.
մին դէպ ի պարզութիւն դիմողներէ կազ-

մուած, միւսը ներացած գրագէտներէ, որ
կը յղեն ոճն և լեզուն, բայցն կը նա-
խընտրեն ածականն և գոյականը, ուժով և
երազ վրձիններ ունին, բուն և նկար-
չական տպաւորականութիւն մը (impre-
sionisme), որուն վրայ կը ճառէր ար-
դէն Զուլա 1866ին: Բայց պէտք է խոս-
տովանիլ որ Զուլա, Տոտէ, Անփասան և
Ֆլուպէր իրենց յաջորդը չունին այժմեան
ֆրանսայի մէջ: Ոտար գրականութեանց
ազդեցութիւնը կը շարունակէ նոր տար-
րեր և նոր ուղղութիւններ բերել ֆրան-
սա. տը Վոկիլէի Ռուսսոյն վիպասանու-
րիւնը՝ 1886ին՝ մեծ ազդեցութիւն գործեց
ֆրանսայի վրայ. Մորիս Պարրէս, հայ-
րենասիրութեան աստուածացողը, տոգո-
րուած է գերմանական գրականութեամբ:
Բայց բոլոր հակասական իրողութեանց
մէջ կը նշմարուի միակ ձգտում մը. —
ձշմարտութեան մօտենալ: Ներկայ գրող-
ները Զուլայէն ու Ֆլուպէրէն աւելի ազատ
են վիպականութենէ: Գաղղիան գրական
լուծը կը թօթափէ. հետզհետէ օտար
գրականութեանց հմայքէն հրաաթափած,
յետ երկու դար անոնց վրայ զարմանա-
լու, կը վերադառնայ իր նախկին նկարա-
գրին. ու զաղղիական մտքի նկարագիրը
արդէն յայտնի է. — ձշգրտութիւն ու
տրամաբանութիւն: (C ontemporary Re-
view).

Ամերիկեան իմաստասիրութիւն. — Գու-
լիէլմոս Ճէյմս Harvard համալսարա-
նի իմաստասիրութեան ուսուցիչը, որ
1907ի հոկտեմբերին հրաժարական տուաւ
դասախօսութեանց, ամերիկեան իմաստա-
սիրութեան ամենամեծ ներկայացուցիչնե-
րէն է: Հէօֆորնէ, տանիմարեացի նշա-
նաւոր իմաստասէրը, զինքը կ'անուանէ
մեր ժամանակի ամենէն խոր և ամենէն
գերազանց հեղինակներէն մին: Իր պաշտ-
պանած իմաստասիրութիւնը ազգային նկա-
րագիր ունի. հարազատ կերպով ամերի-
կեան է՝ ծագումովը, ինքնատպութեամբ
և ձգտումովը. կը կոչուի «Գործնականու-
թիւն» (pragmatisme). հեղինակը այս

դրութիւնը կը ներկայացնէ հետեւեալ գրքին մէջ. «Գործնականութիւն. նոր անուն մը՝ տրուած հին մտածութիւններու». այստեղ ճէյմս իմաստասիրութենէն կը պահանջէ միայն գործնական օգուտներ. պէտք չէ ճշմարտութեանց պատճառներուն և էութեան վրայ մտածել, այլ միայն. անոնք ի՞նչ արդիւնք կու տան: «Միտքը կը ծընանի գճճմարտութիւն՝ իրականութեան վերայ», հետեւաբար միտքն է որ ճշմարտութիւնը յատմէ կը բերէ և կ'այլափոխէ առնոր հետ աշխարհս: Հակառակորդ մ'է ճէյմս՝ Հեկէլի: Ամերիկեան իմաստասիրութիւնը դրական՝ շատ կը զբաղի կրօնով, որ ժողովուրդներու անգիտելի վրայ մեծ ազդեցութիւն ունի: ճէյմս կրօնքի միացնող ոյժը շատ «գործնական» կը գտնայ և օգտակար: Զգացումը այսպէս կը սահմանէ. նա արդիւնքն և պատճառն է մեր բնագոյական հակազդեցութեանց՝ ընդդէմ արտաքին տպաւորութեանց, — սահման մը՝ որ մեծ ազդուկ հանեց Ամերիկայի մէջ և դպրոց մը հիմնեց: Ճէյմս շատ պարզ կը գրէ. կ'ուզէ որ իմաստասիրութիւնը կեանքի և ժողովրդեան մէջ մտնայ՝ գոյութեան պատճառ ունենալով (գոտը. անոնք որ միութիւնը անհրաժեշտ կը նկատեն իմաստասիրութեան՝ շատ պիտի չդիւրստին ամերիկացի մտածողէն: (The American Review of Review).

Գիտութիւն. — Հրաբույրներու մէջ ահա գին շողիի քանակութիւն կայ. ցարդ ո՛չ ոք մտածած էր շողիկառքի կամ շողեռնաւի գործածել զայն. իտալացի մը փորձած է հրաբույրային լեռան կողմնակի բացուածքներէն շողի ստանալ և զայն ամփոփելով մեքենայի մէջ՝ վնասակար ոյժը նուաճել և մարդկութեան օգտակար ընել: Իր գերի բռնած շողին սաստիկ տաք է. կը բարձրանայ 1(0)–3(0) մեղր. 4(00) ձիու ոյժ ունի. — Պենսիլի մեծ ճամբաներուն մէջ դրուած է պատուանդան մը. անոր վրայ պէտք է դնել քսան սանթիմ և յետոյ ոտը. կէս վայրկեանէն նորագիտ գործիքը փայլեցուցած է ուղեւորին կօշիկը:

Գերմանիոյ մէջ դրամարկները կը շինուին քիմիական օրէնքներու համաձայն՝ ամենակարծիք Նիւլքէ. բայց այդ երկրին մէջ՝ ուր գողերն անգամ գիտուն ու զարգացեալ կ'երևին՝ թիւածիինի և ասիլէէնի բաղադրութեամբ մը՝ յաջողած են լաւագոյն դրամարկը ծակել. իրենց այս գիւտը ճիշտաբար վարձատրուած է... դրամարկին պարունակութեամբ. խկուրգոս անտարակոյս պիտի փափագէր՝ Սպարտայի մէջ՝ գերմանացի գողեր: — Խուլերն ալ կրնան թատրոն վայելել, միայն թէ շիդերին բոլորովին անդամալուծուած չըլլայ. հետախօսի հետոյ շինուած գործիք մը ձայններ կը հասցնէ ըզնդին: Խուլները մուտքի նոյնչափ դրամ կը վճարեն որքան ուրիշները: — Ելեկտրական գործիք մը հնարուած է՝ հաշիւ բռնելու. ամէն մտաւոր և Նիւթական գործողութիւն — թուղթի մէջ փաթթել, գրել վրան՝ իսանութիւն անունը, և այլն — մեքենան կը կատարէ. հաշիւները անխալ են. միայն ելեկտրութեան համար՝ օրական 20–30 սանթիմի ծախք կայ: — Միւր, կաթիլ, և այլն անվնաս պահելու համար՝ կը գործածուէր սառի մեծ քանակութիւն. դրամական ծախսը նոյնքան տագնապալի էր որքան Նիւթական աշխատութիւնը. հնարուած է շողի մը — որուն բաղադրութիւնը դեռ գաղտնի կը պահուի — նոյն նպատակով գործածելու համար. փոքր է քանակով. դիւրակիր է ամենուն համար. բաւական է գոց սենեկին մէջ անկից քիչ մը սփռել. սենեակը կը դանալ զով քարայր մը, սառնարան մը: (Chambers Journal).

Իրարու դէմ երկար առեն պատերազմող ազգերը միշտ կը կապուին ամենամեծ բարեկամութեամբ, պատերազմն ալ յարաբերութիւն մ'է՝ որ կը միացնէ նոյն իսկ անոնք զորս պէտք էր բաժնել:

Շատ մարդիկներու համար բարոյականը տեսականին մէջ կը մնայ միայն. կերպաս մ'է՝ ուսկից երբէք զգեստ չեն շիներ:

Մարդիկները պէտք է կամ պարտքի՝ կամ ոյժի գերիներն ըլլան: (Ժողովրդ)